

ERLATIBOAK IDAZLE ZAHARRENGAN*

Aurreko hitz bi:

Idazburu hau lan honi ekitean baino lehen emana nuen eta zen bezala utzi dut. Hala ere, zabalegia da nere lan apal honentzako. Euskal idazle zaharrek erabilitako erlatibo-sistema behar bezala aztertzeko lan luze-luze bat beharko litzateke, eta gaiak merezi lukeen hainbat egiteko astirik eta kemenik ez dut izan.

Bidaliko nuen ala ez, zalantzan ibili naiz, eta azkenean lantxo hau dagoen bezala argitaratzen badut, arrazoi bakar batengatik dela aitortu beharrean nago. Euskal jostakera sailean hainbeste zor diodan Altube-tar Seber maisuaren oroimen argitsua ospatzen dutenen artean huts egin nahi ez nukeelakoa, alegia.

I. Erlatiboa zertako?

Berehala gaien sartzearen, begira diezaiogun honako esaldi honi:

1. Aitak irakurri nahi du amak erre duen liburua.

Zer jakiten dugu hori entzunik? Aitak liburua irakurri nahi duela, alegia. Jakite hau perpaus nagusiari dagokio:

1a. Aitak irakurri nahi du liburua.

Jakin ere, gehiago dakigu. Zein liburu irakurri nahi duen aitak dakigu ere: amak erre duena. Hori, perpaus erlatiboari esker dakigu:

1b. Amak liburua erre du.

Ohar gaitezen, bidenabar, (1)b hau egiaztat ematen dugula nahitaez, esaldi (1) esatean. Eta egiaztat ematen duguna ez da «amak zerbait erre duela» bakarrik, «amak liburua erre duela» ere bai.

Esaldi (1) entzutean, *liburu* hitza behin baizik ez dantzugu. Gramatikalariek dioteenez, esaldiaren azaleko egituran *liburu* hitza behin baizik ez dager. Bainan esaldi horrek daukan erlatiboa berez ikertu nahi badugu, hor *liburu* hitza sartzea egoki zaigu

* *Euskera* XXV-2 (1980), 525-536.

analisi egiteko. Horrengatik perpaus erlatiboa *amak liburua erre du* dela esan dugu, ez *amak erre du* bakarrik.

Hori dela eta, esaldiaren sakoneko egituran *liburu* hitza bitan dagerrela diote gramatikaririk. Honelatsu, alegia:¹

(1°). Aitak irakurri nahi du amak liburua erre duen liburua.

Era berean, esaldi (2°)-ri begiratzten badiogu, sakonean (2°) dela ikus dezakegu:

(2). Atzo etxea saldu nion gizonak dirurik ez du.

(2°). Atzo etxea gizon bati saldu nion gizonak dirurik ez du.

Azaleko egituran ez badago ere, sakoneko egituran agertzen den izen sintagma hau «isilekoa» deituko dut. Hemen, beraz, *gizon bati*.

Azaleko egituraraino irauten duen izen sintagma «ondokoa» deitzen du Goenagatar Patxi irakasleak bere *Gramatika bideetan* deritzan liburuan, eta nik ere hala deituko dut.

Azken adibidean ikusten denez, isilekoak eta ondokoak atzizki ezberdinak eraman ditzakete: *gizon bati* eta *gizonak*.

Ba-liteke, esaten ez den zerbait sakoneko egituran sartzeak gramatikarieren joko huts bat iruditzea. Bainan ez dut uste hala denik. Hitzun arruntak ere, esaldia ulertzeko beste horrenbeste egiten duela uste izateak bidezkoa baitirudi. Bihur gaitzen orain lehengo harira.

Esaldi (1)-ean eta beste honelakoetan, perpaus erlatiboaren eginbeharra bistan dago. Perpaus nagusiak liburu bat aipatzen digu eta erlatiboak adierazten nongo liburua den. Eginbehar hau, ordea, nola betetzen du erlatiboak?

Erlatiboak, perpausa baita, egokera nahiz egikera marrazten digu. Lehengo adibidean, amak liburua erre duelakoa, eta bigarrenean, atzo etxea gizon bati saldu niolakoa. Erlatiboak, nolabait esateko, dei egiten digu: begira nik aurkezten dizudan egikera horretara, hor aurkituko baituzu bilatzen duzun zera. Nongo liburua? Amak liburua erre duelako kontu hartan dagoen liburu bera. Nongo gizona? Atzo etxea gizon bati saldu niolako kontu hartan dagoen gizon bera. Holaxe laguntzen digu erlatiboak esaldia ulertzen.

Aurten Mundaizen egindako mintzaldian² azaldu dudanez, erlatibo-atzizkia *-n* da, lokatibo-atzizkia bezala. Honen zergatiaz orain erraz jabetzen gara, erlatiboaren egin-kizuna ikusirik. Perpaus erlatiboak ondokoaren nor-izatearen giltza non dagoen erakusten baitigu, bera lokatiboan jarritako perpaus bat izateak ezin egokiago dirudi.

Neurria ez pasatzeko, gauzatxo bat euki behar dugu gogoan, hala ere. Erlatiboa genitibotzat jo dutenak ugari badira ere, lokatiboa dela ez du inork orain arte baieztatu. Horrekin ikusten da ez direla gaurko euskaldunak erlatiboak lokatiboarekin duen zer-ikusiaz konturatzen. Egia esateko, lokatibo atzizki hutsa tokiizenetan bakarrik

¹ Esaldiaren egiazko sakoneko egitura, hori baino askoz korapilotsuagoa da. Baina ematen dudana forma hau gure oraingo xedeetarako nahikoa da.

² "Euskal morfologiaren zenbait gorabehera" izeneko mintzaldi haren testua E.U.T.G.-k sarri argitaratuko duelakoan nago. (Ikus liburu honetan ondorengo artikulua).

agertzen den ezkerro, bestetan beti (*g*)an edo *-tan* erabiltzen delarik, ez da batere harri-garri oraingo hiztunak erlatiboan den lokatiboaz ez ohartzea.

Izan daiteke, beraz, gaurko hiztunen gogoan erlatibo-atzizkia eta lokatibo-atzizkia bat ez izatea, baina euskarazko erlatiboa lokatiboaren bitartez sortu dela ez dut zantzarik egiten.

Orain, argibide horietarik zer ondore atera dezakegun ikus dezagun.

II. Erlatibo mugatuak eta mugagabeak

Ba omen dira bi erlatibo mota: mugatuak edo restriktiboak eta mugagabeak edo esplikatiboak. Zer alde dago horien artean? Hona hemen: bigarren motako erlatiboa duen esaldian, ez dugu erlatiboaren beharrik ondokoa zertaz mintzo den jakiteko. Adibidez:

(3). Guztia dakien Jaungoikoak barkatuko dizu.

Hemen, erlatiboa kenduta ere, esaldia lehen bezain argi dago:

(3)a. Jaungoikoak barkatuko dizu.

Beraz, erlatiboa hemen mugagabea dugu. Erlatibo mugatuetan bestela gertatzen da:

(4). Goizean ikusi dudana emakumea zure izeba al da?

Hor, erlatiboaren beharrea gaude *emakume* hitzaz nor aipatzen dugun jakiteko:

(4)a. Emakumea zure izeba ahal da?

Esaldi (4)-ren ordean (4)a esaten badut, «ez dakit zein emakumez ari zaren» egoki erantzun lekidake. Mugatua da, beraz (4)-k daukan erlatiboa.

Gorago esan dudana egia bada, hiztunak erlatiboaren jatorriaz ohartzen zireino, *-n* atzizkia duten erlatibo guztiak mugatuak izan behar zuten nahitaez, erlatiboaren eginkizunaz niona mugatuei baitagokie soil-soilik. Behialako batean, beraz, ez bide zegoen *-n* atzizkiarekin moldaturikako erlatibo mugagaberik.

Abialdiak honaino ekarri gaituelarik, ideki dezagun Goenagatar Patxi irakasleak idatzi duen liburu bikaina, *Gramatika bideetan* deritzana. Hor, hauxe irakur daiteke 297. orrialdean: «Euskaraz, *bait-* erabiltzen ez badugu, ez dugu *erlatibo ez restriktiboak* (edo *esplikatiboak*) sortzeko modurik».

Hori esanez, gaurregun ere *-n*-dun erlatibo arrunta beti mugatua dela aitortzen digu gramatikalaririk horrek. Hizkuntza-sen hutsak gidaturik ote dio hori? Ez dakit, baina hala dirudi, ezpaitigu beste zernolarik ematen. Ba-daiteke, beraz, Goenagaren mintzaeran dioen bezala gertatzea. Hala balitz, indartu egingo lirakete erlatiboa dela eta agertu ditudan sinisteak. Beste zenbait indargarri ere ba-da. Izen-ordain pertsonalak ondoko dituzten erlatiboak mugagabeak izango dira nahitaez. Honelakoetan, *bait-* ez baliatzen diren euskalkiek ez dute eragozpenik:

(5). Lehenago hi baitintzan lengoajetan azkena, orai, aldiz, izanen iz orotako lehena. (Etxepare.)

Besteek bai, ongi baitakigu ez dagoela inongo euskaran (6) bezalako esaldirik:

(6). *Berandu etorri naizen nik ez dakit zer gertatu den.

Honen ordez (7) bai erabiltzen da:

(7). Berandu etorri naizen honek ez dakit zer gertatu den.

Erlatibo honen ondokoa *hau* erakuslea dugu, azaleko egituran behintzat. Erakusledun ondokoek erlatiboak nola onartzen dituzten ez da erraz esaten. Hemen auzi horretan ezin sar gaitzek. Behar bezala garbitzeko, erakusleek sakonean nola jokatzaren duten zehatz-mehatz aztertu beharko litzateke eta. Goazen, bada, aurrera.

Pertsona bati dagokion berarizko izena edo izen propioa ondoko duen erlatibo mugagabea da beti, ezpaitu izen horrek erlatiboren beharrik izendatzen duena aipatzeko. Beraz, hurrengo esaldi honek daukan erlatibo mugagabea da, ondokoa *Meltxor* baita:

(8). Ala, batian, nere gantzontzilluak jartzera dijuela, esan zion erdiko gelan dagon Meltxorrek...³

Orobat, mugagabea da (9) hau:

(9). Nik asko maite zaitudan Andone:⁴

Lehenago batean, erlatibo mugagaberik ez bazen, 8 eta 9 bezalakorik ere ezin izan zitekeen. Hau Larramendi ospetsuak egiaztatzen du:

Quando el nombre que viene con relativo de persona que hace es nombre propio de hombre o mujer, no se hace en bascuence la oración por relativo, sino por otros modos equivalentes. 1.º por ablativo absoluto: *Pedro aimbeste izanic, certacó naidu gueiago?* Pedro que tiene tanto, para qué quiere más? 2.º con la partícula pospuesta de los verbos determinantes y determinados: *Pedroc aimbeste duela, certacó*, etc. 3.º Con las partículas condicionales: *Pedroc aimbeste baldin baden, certaco*, etc.⁵

Horiek ditugu erlatibo mugagabeak betidanik ez direlako aurkitzen ditudan seinaleak. Onenean gehiago ere aurki dezake ni baino jakintsuagoak. Dena dela, behialako batean ez zela *-n* atzizkidun erlatibo mugagaberik erizten zait, aipatu ditudan arrazoiengatik. Behialako batean diot. Ba-dakit erlatibo mugagabe hek ez dutela huts egiten, ez gaurko gipuzkeran, ez eta iparraldeko idazle zaharrengan.

Gaurko gipuzkeraz denaz bezain batean, (3), (8) eta (9) adibideak ba-direla ikusi dugu. Gainera, euskaldun askori erakutsita ere, ez zizkidan inork esaldi hauek gaitzetsi, nere tesia egiten nuenean:⁶

(10). Egunero kilo erdi bat txokolate jaten duen Beobide-tar Pantxika ez da bat ere gizentzen.

³ Ikus, Iraola Aristiguieta: *Oroitzak ta beste ipui asko* (Tolosan 1962), 15. orr.

⁴ Ikus Lopez Mendizabal Ixakak egindako *Erdel-euskel alkarrizketako idaztitxoak*, 222. orr.

⁵ Ikus M. de Larramendi: *El Imposible Vencido* (Bigar. Argit.), 152. orr.

⁶ Ikus, Rudolf P. G. de Rijck: *Studies in Basque Syntax: Relative Clauses*. (Massachusetts Institute of Technology, Sept. 1972), 153. orr. [Bilduma honetan argitaratua].

- (11). Egunero kilo erdi bat txokolate jaten duen Beobide-tar Pantxikak txokolate-gile batekin ezkondu nahi du.

Ba-dirudi, beraz, ez direla gipuzkoarrak erlatibo mugagabeen hain etsai.

Iparraldeko idazle zaharretan, Leizarraga hautatu dut. Hor ere adibide franko agertzen dira. Liburu osoa ez dut aztertu, baina zerrenda hau nahikoa da erlatibo mugagabeen ugariak konturatzeko. (Adibide hauetan erlatibo mugagabeak azpimarkatuko ditut).

- (12). ...*Jesus Christ gure Iaunac bere domesticoei eta fidelei baicen emaiten eztrauzten* vianda saindu hauc pollui eta satsu eztitzatençat. (Cenaz, Biii (v).)
- (13). Gaineracoaz, *trebucatu gabe beguira, eta bozçariorequin irreprensible bere gloria aitzinera eraman ahal çaitzaiçqueten* Iainco zuhur bakoitzari. (S. Iuda, 24.)
- (14). Baldin nehorc erran badeça, Maite dut Iaincoa: eta bere anayeari gaitz bada-ritza: gueçurti da: ecen bere anaye dacussana maite eztuenac, *ikusten eztuen* Iaincoa nola maite ahal duque? (S. Ioan. I, IV-20.)
- (15). ...*laudorio gucia appartenitzen, çayon* Iaincoa baithan glorifica ledinçat. (Advertimendua, o.)
- (16). Haur da *beguiraz dituen ardiez arrangura handia duen* Iacob artzain iratzarria. (Advertimendua, vii (v).)
- (17). Haur da *bere gloria guciarequin bere anaye bachoén eta on-beharrén eçagutzæa eta recebitzæa laido içan etzayon* Ioseph anaye gogaberá eta ona. (Advertimendua, vii (v).)
- (18). Haur da *bethierecotzat bebingoaz sacrificio eguin ukan duen* Melchisedech Sacrificadore eta Ipizpicu handia. (Advertimendua, vii (v).)
- (19). Haur da *bere Leguea gure bihotzæço tauletan bere Spirituaz scribatzen duen* Moyses Legue-eçarle subiranoa. (Advertimendua, vii (v).)
- (20). Haur da *puissança desobedient gucia bere suiiectionera erekartan duen* David victoriosoa eta noblea. (Advertimendua, vii (v).)
- (21). Haur da *baque eta prosperitate onetan bere resumá gobernatzen duen* regue Salamon triumphanta eta magnifico. (Advertimendua, viii (r).)
- (22). Haur da *bere herioaz bere etsayac accablatu eta deseguin dituen* Sanson erscona eta verthutetsua. (Advertimendua, viii (r).)

Ohargarria da, bestalde, *bait-* aurrizkiarekin moldatutako erlatiboak mugatuak izan daitezkeela Leizarragaren lumapean:

- (23) Baina ethorriren dirade egunac edequiren baitzaye ezcondua eta orduan barur eguinen baituqueite. (S. Matheu, IX-15.)

Eta berriz ere,

- (24) Baina ethorriren dirade egunac edequiren baitzaye ezcondua, eta orduan barur eguinen duté egun hetan. (S. Marc II-20.)

Erlatiboa mugagabea eta ez mugatua dela adierazi nahi duenean, beti *zein* hitzaz baliatzen da Leizarraga: Adibidez:

- (25) ...emanen draucat iatera vicitzeco arboretic cein baita Iaincoaren paradisoaren erdian. (Apoc. II-7.)

Hor «Iaincoaren paradisoaren erdian den vicitzeco arboretic emanen draucat iatera» ipini balu, beste zenbait tokitan ere bizitzeko arboreak daudela pentsa zitekeen, erlatiboa mugaturik bezala hartu ezkeroz. Leizarragaren joskera uste izaten den baino garbiagoa dela esatera ausartuko nintzateke hemen. Nabari baita ez duela *zein* eta abar nolnahi erabiltzen, beti jakinaren gainean baizik, esaldia ilunegi edo itsusiegi geldi ez dadin. Esate baterako (26) bere *zein* eta guzti ez dago batera gaizki, nere us-tez:

- (26). Eta eriden ceçan han Eneás deitzen cen guiçon bat ia çortzi urthez ohean cetzanic, cein baitzén paralytico. (Apos. Act. IX-33.)

III. Erlatiboetan isiltzen diren posposizioez

Erlatiboaren isilekoa zer den gogora gaitzen. Posposizio edo erlazio-atzizkia eraman dezake isileko honek. Adibidez:

- (27). Gutiago barkatzen çayonac gutiago onhesten dic. (Leiz. S. Luc. VII-47.)

Erlatibo honetan, isilekoa *hari* da, noritasun atzizkiarekin. Isilekoa isiltzen dugu azaleko egituran, eta horrengatik, noski, daukan atzizkia ezin daiteke edozein izan, erlatiboa ongi ateratzea nahi badugu. Esate baterako:

- (28). *Eskerrak ematen ditudan liburuak laister irakurriko ditut.

Esaldi hau ezin ontzat eman, ezin igarri baitzaio liburu horrengatik eskerrak ematen ditudala. Beraz, erlatibo pasagari baten isilekoak zein posposizio eraman ahal dezake? Nere tesia egiterakoan [ikus liburu honetan bertan], galdera honi erantzuten saiatzen nintzenez, bi euskaldun mota direla idoro nuen.

Ba-dira soilki erlatiboko aditzean eskuhartzen duten isilekoak onartzen dituzten hitzunak. Horiek ez dute onartzen (29) hau:

- (29). Jaio nintzen herria maite dut.

Besteek, ordea, erizpide zabalagoa dute, lehengoez gainera *-n*, *-ra*, *-tik* eta *-z* atzizkia duten isilekoak ere onartzen baitituzte. Adibide bana ipiniko dut:

- (30). Laister joango aiz, Arantxa, beste maitasun batzuek izango ditunan etxera. (Martin Itziar Aguirre, *Larraundiko sendia*, 23. orr.)
- (31). Eta ziur egon, zu lekaime sartuko zeran etxe ura nik kixkali-eraziko dedala su ta gar. (A. Albisu Ayerdi. *Erreka-çaloan...*, 43. orr.)
- (32). Zoaz etorri zinan lekura! (A. Labayen, *California... ku-ku!*, 149. orr.)
- (33). Zuek ez zenduten gu ohartu ginen arriskua ikusten.

Jo dezagun orain idazle zaharregana, auzi honetan nola jokatzen duten ikusteko. Isilekoa lokatiboan duten adibideak non-nahi agertzen dira. Aurkitu ditudan guztiak ezartzea luzeegi litzateke eta, baten batzuek bakarrik aipatuko dizkizuet:

- (34). Arech asco dan urtea, besteac baño ez ohea. (R.S. 109.)
 (35). Hora il daguien mendian guçona idoro ez didila. (Garibay, G. 139-52.)
 (36). Aca donde yo estoy: ona, ni nagoan lequra. (Landuchio, 227 v, 50. orr.)
 (37). Andre hona den lekhura ailtxa itzak begiak. (Etxepare.)
 (38). Eta hec bethiere usatzen çuten bere lehen ceuden hirico leguéz, çuçenéz eta privilegioéz. (Leizarraga, ã, ii (v).)
 (39). Eçagut eraci ieçaguc ebili behar garen bidea. (Leiz. ABC, *Othoitzak*, Ps 143.)

-*ra* atzizkia duen isilekoa daukan erlatiborik ez dut aurkitu idazle zaharren testuetan, bai, ordea, -*tik* atzizkia duen isilekoko bat:

- (40). Itzuliren naiz neure ilkhi naizen etxera. (Leiz. Mat. XII-44.)

Isileko instrumentala duten adibideak ere ba-dira. Hona bi:

- (41). Eta ecin phoroga citzaqueé ni orain accusatzen nauten gauçac (Leizarraga, *Apost. Act. XXIV-13.*)

Leizarragaren mintzaeran *accusatu* aditzak atzizki instrumentala eskatzen du: *Eta anbitz gauçaz accusatzen çuten hura Sacrificadore principaléc.* (Marc, XV-3); *Hura cerçaz accusa lutençát.* (S. Ioan., VIII-6); *Hilén sperançáz eta resurrectioneaz ni accusatzen naiz.* (Apost. Act. XXIII-6); *Mereci onez arintassunez accusa abal neinde.* (Eskein-hitzak, 1).

- (42). Nic igorri çaituztet nekatu etzaretenaren biltzera. (S. Ioan. IV-38.) («Ego misi vos metere quod vos non laborastis.»)

nekatu aditzak instrumentala eskatzen du, hala nola: *eskerrak ematez ez zen nekatzen.*

Dakigunez, erlatibo baten isilekoak eta ondokoak atzizki bera dutenean (edo hobeiki esateko, era berdineko atzizkia), erlatibo hau ontzat hartzen da beti. Hona hemen, horri esker ongi dagoen erlatibo bat:

- (43). Cergatic gaichto iudicatzen naiz nic esquerrac emaiten ditudan gauçagatic? (Leiz. 1 Cor. X-30).

Gehienetan, isilekoak -*gatic* atzizkia daramanean, erlatiboa ez da ongi ateratzen, esaldi (28)-an ikusi dugunez. Baina hemen bai isilekoak bai ondokoak *gatic* atzizkia daramatelako, oso ongi gelditzen da (43) hau.

Azkenean, adibide guzti horiek ikusita, sistema zahararen eta gaurkoaren artean ez dela alde haundirik nabaritzen esango nuke, orain gagozkion arlo honetan behinik behin.

IV. Joskera bitxia

Erlatiboa bere ondokoaren aurrean ipini ohi dugu:

- (44). Behin ba-zen hiru seme zituen errotari bat.

Egitura hori apur bat aldatzen ere ba-dakigu:

(45). Behin ba-zen errotari bat hiru seme zituen.

Bainan erlatiboa bere ondokoaren atzean daukan esaldi (46) hau, ez da, dakidanez, gaur asko erabiltzen:

(46). Behin ba-zen errotari hiru seme zituen bat.

Idazle zaharren testuetan, ordea, erruz aurki daiteke (46) bezalakorik. Adibide batzuek aipatzera noa:

(47). Artu-eguisu beyñ onaco trapu iqusleac ecarritusana. (Micoleta, *Modo breve de aprender la lengua Vizçayna*, 30 orr.)

(48). Memoria ene gasaben trapu ycusleac eroan eguisanena. (Micoleta, 30 orr.)

(49). Cure pena dioçunoc...⁷ (Etxepare)

(50). Monument agueri eztiradenac beçala çarete. (Leiz. *S. Luc.* XI-44)

(51). Prophetén hitz Sabbath guciaz iracurtzen diradenac complitu ukan dituzté. (Leiz. *Apost. Act.* XIII-27)

(52). ...ceren ezpaitituc sinhetsi ene hitz bere demborán complituren diradenac. (Leiz., *S. Luc.*, I-20)

(53). ...bere anaye dacussana maite eztuenac... (Leiz. *I Ioan*, IV-20)

(54). Ceren ikustera ilki içan çarete desertura? canabera haiceaz erabilten den baten? (Leiz. *S. Luc.* VII-24)

(55). ...guiçon abillamendu preciosoz veztitu baten? (Leiz. *S. Luc.* VII-25)

San Mateoren itzulpenean bestela jokatu du, ordea:

(56). Ceren ikustera ilki içan çarete desertura? haiceaz erabilten den canabera baten? (Leiz. *S. Mat.* XI-7)

Baina *Mat* XI-8, *Luc* VII-25 bezalaxe dago.

(57). ...emazte testificatu çuenaren erranagatic. (Leiz. *S. Ioan*, IV-39)

Erronkarin joskera hau ere ezaguna zen. Azkuek honela ematen digun esan zaharra: *min emoiten daian agina arranka çak*, Urquijok hola ematen baitigu:

(58). Agin min emoiten dayana arranka zak.⁸

Bitxia deritzaigun joskera hau erdalkeriatzat jotzekoa ahal da? Ba-da halaxe uste duenik, baina nik ez dakit hala ote den. Har beza hitza nik baino gehiago dakienak.

⁷ Lino Akcsolok prestatu duen argitalpen berrian, hitz horiek zeharo aldaturik agertzen dira. Akesolok *çure penak diotzunak* jarri baitu, (45) esaldiaren eredura.

⁸ Ikus, R. M. de Azkue, *Particularidades del dialecto roncalés*, 278 orr. eta J. de Urquijo *Los Refranes de Garibay*, xxi. orr.